

<https://doi.org/10.62837/2026.4.322>

NAĞIYEVA SEVİNC HEYDƏR QIZI
*Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya fakültəsi,
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası doktorant
Sevinj.naghiyeva@yahoo.com*

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN BUDAQ CÜMLƏSİNDƏ FRAZEOLoji İFADƏLƏR

Dilçiliyimizdə cümlə aid olduğu xalqın təfəkkürünü və eyni zamanda inkişaf səviyyəsini əks etdirən mühüm vasitədir. Ümumilikdə götürdükdə xalqın inkişaf səviyyəsini, təfəkkürünü yeni texnoloji yollar, atom silahları, komputer və s. vasitəsilə müəyyən etmək olur. Hal-hazırkı rəqəmsal dünyada proseslərin avtomatlaşması ən bariz nümunə sayıla bilər. Lakin, cümlə və sadaladıqlarımızın arasında böyük fərq var. Unutmaq olmaz ki, yuxarıda qeyd edilənlər ayrı-ayrı fərdlərin, xüsusi istedad sahibi olan şəxslərin təfəkkür səviyyəsini göstərir. Cümlə isə yazıya alındığı dövrdə ümumilikdə xalqın inkişaf səviyyəsini əks etdirir (2, s. 45–50; 3, s. 60–70).

Zaman keçdikcə dil inkişaf edir, zənginləşir və nəticədə dəyişikliyə uğrayır. Burada daha çox dəyişmə prosesi leksikologiyada əks olunur. Lüğət tərkibində olan dəyişikliklər üzə çıxanlar əsasında daha çox nəzərə çarpır (11, s. 40–55).

Dilçiliyimizdə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm amillərdəndir. Məhz mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin yüksək inkişaf dövrünün məhsulu sayılır. Mürəkkəb cümlə türkologiyada ən çox öyrənilən sahələrdəndir. Bu sahədə tədbirlər, konfranslar təşkil olunmuş, xeyli sayda məqalələr, məcmuələr hazırlanıb işıq üzünə görmüşdür. Dilçiliyimizdə öz növbəsində araşdırmalar, tədqiqatlar aparılmış və bunlar haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Bütün araşdırmalar göstərir ki, mürəkkəb cümlənin təsnifi, təkamülü, komponentləri arasında mənə və qrammatik əlaqələr və s. nüansların dəqiqləşdirilməsinə və elmi sistemləşməsinə hələ də ehtiyac var. Mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılmış tədqiqatlara baxmayaraq, bu sahədə hələ də sistemli və dərinləşdirilmiş araşdırmalara ehtiyac qalmaqdadır. Və bu məsələlər dövrümüzdə yeni elmi təhlillər tələb edir. (2, s. 80–95; 10, s. 100–120). Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında semantik və qrammatik əlaqələrin sistemləşdirilməsi məsələsi hələ də aktuallığını qoruyur (12, s. 140–160).

Mürəkkəb cümlələr komponentlərin qarşılıqlı struktur-semantik əlaqəsinin xarakterinə görə iki qrupa bölünür: tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr. Dilçiliyimizdə mürəkkəb cümlənin bu növləri haqqında fərqli-fərqli düşüncələr

meydana çıxmışdır və hal-hazırda da onlar haqqında təhlillər aparılmaqdadır. (3, s. 200–220)

Bu məqalə Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə frazeoloji ifadələrin işlənməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatda bu ifadələrin budaq cümlə növləri üzrə funksional xüsusiyyətləri, semantik və üslubi rolu araşdırılır. Məqalənin tədqiqat mövzusu məhz tabeli mürəkkəb cümlələrdə frazeoloji ifadələrin işlənməsidir. Və xüsusilə üstünlük budaq cümləyə verilmişdir. Dilin rolu yalnız insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaq deyil, eyni zamanda ekspressivlik funksiyası da yerinə yetirir. Fikrin ekspressivliyi, emosionallığı müxtəlif üsul və vasitələrlə yaradılır. Bu vasitələrdən ən birincisi və ilki sabit birləşmələrdir/ frazeoloji birləşmələr/(1, s. 50–70; 4, s. 30–50).

Frazeologizmlər zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar söz birləşməsi və cümlə şəklində müxtəlif strukturların formalaşmasında iştirak edir ki, bu da öz növbəsində zəngin semantik özəlliklərin yaranmasına imkan verir.(9, s. 60–90) Frazeoloji vahidlər cümlə şəklində də çıxış edərək digər cümlə ilə birləşir və mürəkkəb sintaktik konstruksiya yaradır (8, s. 110–130).Cümlə şəklində olan frazeologizmlər, əsasən müstəqil mənada işlənməyib, başqa cümlə ilə birləşib mürəkkəb cümlə təşkil edir. Təbii ki, baş və ya budaq cümlə funksiyasında çıxış etməsindən asılı olamayaraq, həmin frazeoloji cümlə digər komponentə müvafiq emosional mənə bildirməklə bağlanır / 3, s 213-214/

Azərbaycan dilində olan bu konstruksiyalar uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Lakin rus dilçiliyində XX əsrin 60-cı illərindən etibarən frazeologiya və sabit söz birləşmələrinin sistemli tədqiqinə dair genişhəcmli elmi əsərlər və monoqrafiyalar meydana gəlmişdir (6, s 120-140), (7, s 5–25)

Bu istiqamətdə xüsusilə frazeologiyanın elmi əsaslarının formalaşdırılmasında sovet dilçilik məktəbinin nümayəndələri mühüm rol oynamışdır. Onların tədqiqatlarında frazeoloji vahidlərin semantik, struktur və üslubi xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Rus dilçilik məktəbində frazeologizmlər Viktor Vinogradov, Natalia Amosova və Alexander Shansky tərəfindən sabit semantik vahidlər kimi tədqiq edilmiş və onların həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə funksional rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Frazeoloji budaq cümlənin semantik yükü onun ifadə etdiyi mənənin adı sözlərin birbaşa mənəsinə fərqlənməsi ilə bağlıdır. Budaq cümləsi frazeoloji budaq cümlə olan tabeli mürəkkəb cümlələr məcazi mənada olur, emosional -ekspressiv çalarları güclü olur, yığcam şəkildə dərin mənə ifadə edə bilir. Bu tip cümlələr dilin zənginliyini göstərir və nitqi daha ifadəli edir. (11, s. 80–95).

Budaq cümlənin növlərində frazeoloji ifadələrin işlənməsi cümləni daha emosional edir və cümlə məcazi mənada olur. Nəticədə frazeoloji birləşmə işlədilan cümlə, mətn və yaxud məqalə daha çox nəzəri cəlb edir, yadda qalan olur. Bəzi misallarla bunu fikrimizi daha dəqiq izah edə bilərik. “*Elə qorxdu ki, ürəyi qopub*

ayağının altına düşəcəkdi” cümləsində budaq cümlədə frazeoloji komponentlər istifadə olunub, zərflik budaq cümləsidir və ciddi qorxu, təşviş, həyəcan keçirdiyini ifadə edir. “İçəri daxil olanda gördü ki, qarının alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy süpürürdü” tabeli mürəkkəb cümlənin frazeoloji komponenti olan budaq cümləsi- “qadının alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy süpürürdü” tamamlıq budaq cümləsidir və qarının ciddi emosional sarsıntı keçirməsini və kədərli, qəmgin olmasını ifadə edir. “Elə şıdırğı yağış yağdı ki, tut ucundan göyə çıx” cümləsi tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi zərflik budaq cümləsidir və məcazi mənə daşıyır. Bu nümunədə yağışın yağması daha şişirdilmiş yolla izah edilir və nitqin emosionallığını artırır. (5, s 1-900). Bu tip cümlələrə çoxsaylı nümunələr göstərmək mümkündür. Belə konstruksiyalara xüsusilə bədii ədəbiyyatda, xalq dastanlarında və folklor nümunələrində daha geniş şəkildə rast gəlinir. Aşağıda qeyd olunan bədii ədəbiyyatdan olan nümunələrə nəzər salsaq aydın görə bilərik. “O qədər həyəcanlanmışdı ki, ürəyi ağzına gəlmişdi.”/18, s 47/ Cümlənin budaq cümləsi zərflik budaq cümləsidir, frazeoloji komponentlidir. “Ürəyi ağzına gəlmək” ifadəsi həddindən artıq həyəcanlanmaq, qorxmaq və ya təşvişə düşmək mənasını verir. “O qədər pərt olmuşdu ki, yerin dibinə girmək istəyirdi.” /18, s 88/ -bu cümlədə yerin dibinə girmək istəyirdi budaq cümləsi emosional mənə daşıyır və utancdan görünməz olmaq, yox olmaq istəmək, heç kimin onu görməməsini arzulamaq mənasındadır. Budaq cümlə zərflik budaq cümləsidir. “Axırda qəzəblənib elə bil nəre çəkdi ki, dağ-daş dilə gəldi” (17, s 90) dastanı/. Bu cümlədə “dağ-daş dilə gəlmək” frazeoloji ifadəsi zərflik budaq cümləsində işlənərək səsin gücünü şişirtmə yolu ilə ifadə edir və nitqin təsir gücünü artırır. “Elə qorxdu ki, ürəyi qopub ayağının altına düşdü” (17, s 93) Bu cümlədə də eynilə yuxarıda qeyd olunan cümlə kimi frazeoloji ifadə zərflik budaq cümləsində işlənərək qorxunun dərəcəsini gücləndirir və fikri daha emosional edir. “Hətta ağayi-Səyid Həzəni Mazəndarani öz risaləsində buyurur ki, hər o şəxsi ki, övladını uşqolaya qoysa, qiyamətin günü olacaq və onu burnu üstündə cəhənnəmə sürüyəcəklər” (15, s 31). Bu cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin çoxpilləli strukturuna malik olub, içində təkrarlı “ki” bağlayıcısı ilə formalaşmış budaq cümlələr və güclü məcazi-frazeoloji ifadələr vasitəsilə yüksək ekspressivlik yaradır və frazeoloji ifadə istifadə olunan cümlə xəbər budaq cümləsidir.

Frazeologizmlər söz birləşməsi və ya cümlə şəklində mövcud ola bilər və yuxarıda qeyd olunan bədii ədəbiyyatlardan götürülmüş nümunələrdə bunu aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Budaq cümləsi frazeologizm xarakterli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında semantik və qrammatik əlaqələrin xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, budaq cümlənin baş cümləyə münasibətdə yerləşmə mövqeyinə görə həmin konstruksiyaları iki qrupa ayırmaq olar: budaq cümlənin baş cümlədən sonra gəldiyi və budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəldiyi hallar (13, s. 180–200). Bunu aşağıdakı nümunələr əsasında müşahidə

etmək olar: **“Kimin əli yandıği bilinmir**, hamı narahatdır” (19, s 75) **“Kimin əli boş qalacağı** heç kəsə bəlli deyildi” , **“Kimin ürəyi partlayacağı** əvvəlcədən bəlli idi” (14, s 88), **“Kimin ürəyi dözmədiyi** dərhal hiss olundu” (16, s 83) **Kimin dili-ağzı bağlanacağı** hələ məlum deyil və s kimi cümlələrə nəzər salsaq görərik ki, frazeoloji ifadələr işlənən budaq cümlələr baş cümlədən əvvəl gəlir . Birinci cümlədə “Kimin əli yandıği bilinmir” mübtədə budaq cümləsidir və burada əli yandıği ifadəsi frazeoloji birləşmədir zərər çəkmək, itkiyə uğramaq mənasında işlənmişdir. İkinci cümlədə “Kimin əli boş qalacağı” mübtədə budaq cümləsidir və burada əli boş qalmaq frazeoloji birləşmədir , mənası nəticəsiz qalmaq, nəşə əldə edə bilməmək mənasında işlənmişdir. Üçüncü cümlədə “ Kimin ürəyi partlayacağı” mübtədə budaq cümləsidir və burada ürəyi partlamaq məcazi mənada işlənib, çox qəzəblənmək, dözməmək mənasında işlənir.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə budaq cümlələrin tərkibində sabit söz birləşmələri (frazeologizmlər) işlənmişdir. Nəticədə mübtədə budaq cümləsi tipli, frazeoloji vahidlər əsasında formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr yaranır.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, frazeoloji ifadələr işlənən budaq cümlələr və ya budaq cümləsi frazeoloji komponentli olan cümlələr baş cümlədən əvvəl gəlir. Lakin budaq cümlənin baş cümlədən sonra işlənməsi halları daha geniş yayılmışdır və bu cür quruluş həm elmi-nəzəri, həm də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Xüsusilə bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrdə bu xüsusiyyəti daha aydın müşahidə etmək mümkündür. “Əfəndilər burada dedilər ki, **bütün dünya altun üzərində durur** (15, s185) Bu cümlədə “bütün dünya altun üzərində durur” cümləsi tamamlıq budaq cümləsidir və “altun üzərində durur” frazeoloji birləşmədir və mənası dünya pul , sərvət üzərində durmaq deməkdir. Bu ifadə bədii dildə “bütün hər şeyin pul, var-dövlət üzərində qurulduğunu” bildirir. “Ancaq mən deyirəm ki, bütün **dünya qadınlığın incə telləri üzərində durmuşdur**. (15, s185) . Burada **“qadınlığın incə teliləri üzərində durmaq”** ifadəsi bədii frazeologizm kimi işlənib, cümlə tamamlıq budaq cümləsidir və “dünya yalnız maddi qüvvələrlə deyil, qadınların zərifliyi, duyğusu və həyatverici gücü ilə də ayaqda qalır” mənasını ifadə edir. “Elə hirslənib ki, **bıçaq vursan qanı çıxmaz**”(17, s 41) nümunənin insan o qədər hirslənib ki, sanki hissələrini itirib, heç nəyə reaksiya vermir mənasını verir, zərflik budaq cümləsidir və budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlmişdir. “Paşaya elə bir divan tutmalıyıq ki, **dadı ölnəcən damağından getməsin**” (Qaçaq Nəbi dastanı) nümunəsində də budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmişdir , məcazi mənə daşıyır, zərflik budaq cümləsidir və “ömrü boyu unutmasın, dadı damağından getməsin “ mənasını ifadə edir.

Budaq cümləsi baş cümlədən sonra gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə arasındakı əlaqə daha dinamik xarakter daşıyır, həmçinin emosional mənə və semantik mücərrədlik dərəcəsi nisbətən daha yüksək olur. Frazeoloji budaq cümlələrinin baş cümlədən sonra gəldiyi konstruksiyalar Azərbaycan dilində geniş

yayılmışdır. Belə cümlələr daha çox konkret və real məzmun daşsa da, tərkibində qeyri-müəyyənlik bildirən elementlərin işlənməsi onların semantik yükünü daha da artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həmidov, İ., Qocayev, M., Məmmədova, R., & Həmidova, L. “Azərbaycan dilinin izahlı frazeologiya lüğəti”. Cild 1, Bakı, Aspoliqraf, 2022, 1040s.
2. Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi” Bakı 2002, 302s
3. Seyidov, M. Y. “Azərbaycan Dilinin Qrammatikası. Bakı, Prestige Çap Evi, 2014 , 607s
4. İsmayilov, R., & Məhərrəmli, Q. “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti” , Bakı ,Altun Kitab, 2020, 200 s
5. Bayram Əhmədov & Nəriman Seyidəliyev ” Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti” Bakı, Elm və Təhsil, 2025, 900 s
6. Vinogradov V. V. **Русский язык (Грамматическое учение о слове)**. – Moskva: Nauka, 1972, 616 s
7. **A.V.Kunin** English Phraseology, Moskva, 1970. 300s.
8. Amosova N. N. **Основы английской фразеологии**. Leningrad, Nauka, 1963, 208 s
9. Şanski A. V. **Фразеология современного русского языка**. – Moskva: Vysshaya shkola, 1985, 320 s
10. Abdullayev N. A. **Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis**. Bakı, Maarif, 1985, 304 s
11. Həsənov H. **Azərbaycan dilinin frazeologiyası**. Bakı, Elm, 1990, 220 s
12. Məmmədov M. **Müasir Azərbaycan dili sintaksisi**. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 336 s
13. Mirzə C. **Azərbaycan dili sintaksisinin əsasları**. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 352 s
14. Məmmədquluzadə C. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı, Yazıçı, 1982, 384 s
15. Cabbarlı C. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 432 s
16. Muğanna İ. **İdeal**. – Bakı: Yazıçı, 1985, 528 s
17. **Koroğlu dastanı** (folklor materialları), Bakı, Elm, 2000, 312 s
18. Anar Rzayev “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1982, 256s
19. Mirzə İbrahimov “Gələcək gün” Bakı, 1980, 320 s

Xülasə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində frazeoloji ifadələrin işlənməsi mühüm sintaktik və

üslubi hadisə kimi çıxış edir. Frazeoloji vahidlər bu tip cümlələrin strukturunda iştirak etməklə yalnız qrammatik əlaqə yaratmır, eyni zamanda cümlənin semantik yükünü zənginləşdirir və ona güclü emosional-ekspressiv çalar qazandırır.

Təhlil olunan nümunələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, frazeoloji ifadələr daha çox zərflilik, tamamlıq və mübtədə budaq cümlələrində müşahidə olunur və bu zaman onların məcazi mənə yaratmaq funksiyası üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər fikrin daha yığcam, obrazlı və təsirli şəkildə ifadə olunmasına şərait yaradır.

Eyni zamanda, frazeoloji komponentli budaq cümlələrin baş cümləyə münasibətdə mövqeyi onların semantik və üslubi xüsusiyyətlərinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, baş cümlədən sonra gələn budaq cümlələrdə ekspressivlik və dinamiklik daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Nəticə etibarilə, frazeoloji ifadələrin tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində işlənməsi Azərbaycan dilinin zənginliyini, ifadə imkanlarının genişliyini və üslubi müxtəlifliyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlara baxmayaraq, frazeoloji vahidlərin sintaktik funksiyalarının daha sistemli və dərin şəkildə öyrənilməsi müasir dilçilik üçün aktual istiqamətlərdən biri olaraq qalır.

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, budaq cümlə, frazeoloji ifadələr, struktur-semantik xüsusiyyətlər, ekspressivlik,

NAGIYEVA SEVINJ HEYDAR
PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS IN THE SUBORDINATE
CLAUSE OF A COMPOUND SENTENCE
SUMMARY

The conducted research shows that in the Azerbaijani language, the use of phraseological expressions in the subordinate clauses of complex sentences acts as an important syntactic and stylistic phenomenon. Phraseological units, by participating in the structure of such sentences, not only create grammatical connections, but also enrich the semantic load of the sentence and give it a strong emotional-expressive tone.

Based on the analyzed examples, it was determined that phraseological expressions are more often observed in adverbial, complete and subordinate clauses, and in this case their function of creating figurative meaning prevails. These features create conditions for a more concise, figurative and effective expression of the idea.

At the same time, the position of clauses with phraseological components in relation to the main clause affects their semantic and stylistic properties to a certain extent. Thus, expressiveness and dynamism are more pronounced in clauses that follow the main clause.

As a result, the use of phraseological expressions in subordinate complex sentences clearly demonstrates the richness, breadth of expressive possibilities and stylistic diversity of the Azerbaijani language. Despite the research conducted in this area, a more systematic and in-depth study of the syntactic functions of phraseological units remains one of the relevant directions for modern linguistics.

Keywords: subordinate complex sentence, branch sentence, phraseological expressions, structural-semantic features, expressiveness,

**НАГИЕВА СЕВИНДЖ ГЕЙДАР
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ В ПРИДАТОЧНОМ
ПРЕДЛОЖЕНИИ СЛОЖНОСОСТАВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ.
РЕЗЮМЕ**

Проведенное исследование показывает, что в азербайджанском языке использование фразеологических выражений в придаточных предложениях сложных предложений выступает важным синтаксическим и стилистическим феноменом. Фразеологические единицы, участвуя в структуре предложений такого типа, не только создают грамматические связи, но и обогащают смысловую нагрузку предложения и придают ему сильный эмоционально-выразительный тон. На основе проанализированных примеров установлено, что фразеологические выражения чаще встречаются в обстоятельственных, полных и придаточных предложениях, и в этом случае преобладает их функция создания переносного значения. Эти особенности создают условия для более лаконичного, образного и эффективного выражения идеи. В то же время, положение предложений с фразеологическими компонентами по отношению к главному предложению в определенной степени влияет на их семантические и стилистические свойства. Так, выразительность и динамизм более выражены в предложениях, следующих за главным предложением. В результате использование фразеологических выражений в подчинительно-сложных предложениях наглядно демонстрирует богатство, широту выразительных возможностей и стилистическое разнообразие азербайджанского языка. Несмотря на проведенные исследования в этой области, более систематическое и углубленное изучение синтаксических функций фразеологических единиц остается одним из актуальных направлений современной лингвистики.

Ключевые слова: подчинительно-сложное предложение, разветвленное предложение, фразеологические выражения, структурно-семантические особенности, выразительность

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyev